

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Sådan snakker ræven for gæssene: han skal ikke tage dem

– om markens og skovens dyr i talemåder mv.

Husdyr og andre dyr fra det omgivende miljø, mark og skov, som mennesker kender fra dagliglivet, har været udgangspunkt for mange faste ordforbindelser og talemåder, hvoraf nogle har fået status som ordsprog. Nogle er velkendte fx *der er ugler i mosen*, andre er mere specielle, fx *de bor, hvor ræven den vender*, og *kragerne de flyver baglæns*.

Der kan dog ikke uden videre drages noget skarpt skel mellem talemåder og ordsprog¹, hvorfor jeg i det følgende kun bruger betegnelsen 'talemåder', i overensstemmelse med praksis i redaktionen af Jysk Ordbog. Mange kendes i både rigsdansk og dialekterne, og mange har mere eller mindre parallelle former i andre sprog. Her skal det især dreje sig om talemåder og faste ordforbindelser i de jyske dialekter og rigsdansk, men med udblik til europæiske sprog, af og til også med historisk tilbageblik. I Jysk Ordbogs artikler, også vedr. skovens og markens dyr, gives mange eksempler, i hver artikel samlet i afsnit benævnt Talemåder hhv. Faste forbindelser. De kan med ét ord kaldes *idiomer* og har ofte en overført betydning. Talemåderne fokuserer således på en egenskab eller karaktertræk hos dyr og lader forstå, at det også gælder for mennesker. Det kan være sagt som fx et godt råd eller henvisning til almindelig praksis, som tilhøreren forventes at forstå relevansen af i den givne situation.² Jeg kommer ind på mange

¹ "Hvad ordsprog er, har lærde teoretikere uforstyrret kunnet skændes om siden Aristoteles' dage, thi dem der kendte til sagen, de aktive ordsprogsbrugere, har definitionsspørgsmålet raget en fjer. For dem har fornemmelsen afgjort, hvad de lærdes spekulationer ikke kunne klare." (Kjær og Holbek 1968:14).

² "Man går ud fra det tilfælde, man står overfor, og så viser man, at det er et eksem-

af dem nedenfor, både fra den redigerede del af Jysk Ordbog (A-K) og fra resten af ordbogens materiale i ordbogskartoteket. For den enkelte talemåde nævnes den egn, der citeres fra, ofte det pågældende sogn og / eller kilde. Der forsøges ikke nogen kortlægning af udbredelsen, da det kan være tilfældigt, hvor de enkelte talemåder er registreret, fx afhængigt af, om nogle optegnere har været særligt interesserede i at samle ordsprog og talemåder. Mange af de nævnte talemåder er også velkendte i rigsdansk; men jeg har valgt så vidt muligt at citere dialektale versioner og derefter oversætte til rigsdansk.

1. Ræv

Den opfattelse, at ræven er snedig nok til at kunne undgå at blive fanget, har givet anledning til talemåden: (1) *De æ en rinng Ræw, dæ it hå ujjæn jet Hwoll* = en ringe ræv, der kun har et hul, dvs. udgang fra sin hule (fra Tåning, MØJy): der skal altid være flere udveje, overført: det vil kloge personer også sørge for at have. Andre steder betegnes en ræv med kun én udgang som *en skidt ræv* (Hards), *en lempelig ræv*, dvs. (halv)dårlig ræv (Sundeved, Kok 1870), *en sølle ræv, der ikke har mere / andet end en udgang* (Fjends og Sønderjylland). Man har også bemærket en bestemt praksis hos ræven: (2) *Ræwwen bier it i Nærheden ow hans ejjen Huul*, dvs. bider ikke, tager ikke bytte tæt på egen hule (MØJy), eller *tæt ved e Kule* = kulen, med et andet ord for 'hule' (Angel, Kok 1870). Andre formuleringer: (3) *ikke på egen mark* (Vendsyssel) eller *den mark, hvor han ligger hhv. bor i* (Sønderjylland), også: *på den bund, hvor han bor* (SØJy, Ussing. Erritsø), her sagt i overvejelser om gerningsmanden til et tyveri. Generelt refererer talemåden snarest til, at personer gør klogest i ikke at begå ulovligheder i nærheden af deres opholdssted eller bopæl.

Det snedige aspekt ses også i analogien (dvs. sammenligningen): (4) *snu som en ræv* eller *lumsk som en Ræv* (Salling)³, og videre i: (5) *der lege i 'ræw be'graw'e 'i hām*, dvs. der ligger en ræv begravet i ham (Samsø), også: *der er en ræv begravet i ham* (sønderjysk, bl.a. Kok 1870). Desuden i det også fra rigsdansk kendte: (6) *han har* (eller

pel på 'den kendte regel'" (min oversættelse af svensk citat hos Kjær og Holbek (1968):20).

³ Også velkendt i andre sprog, fx engelsk: *as cunning as a fox*, tysk: *schlau wie ein Fuchs*.

at have en ræv bag øret

Fig. 1. Illustration af *en ræv bag øret*. Michelsen 1993:159.

går med) en *ræv bag øret*, dvs. han mener noget lidt andet end det, han siger; han er en filur (Vendsyssel, Espegaard 1972).

Stedvis siges også ligeud: (7) *han er en ræv*, om en snedig, listig person, en skælm, en "lun fyr" (Læsø); hermed er *ræv* blevet en metafor for en sådan person, evt. forstærket til *en dreven ræv* (MØJy), *gammel ræv* = en udspekuleret person (Thy) eller *en tør ræv* (en lun fyr), fx også: (8) *han er en gammel ræv i det spil*, dvs. meget erfaren i

det (Vendsyssel, Espegaard).⁴ Det hedder også: (9) *han kunne have været en ræv, han rester ikke andet end halen*, dvs. mangler kun halen (Vendsyssel, tilsvarende på Als). Omvendt kan om en tilsyneladende flink og rar person siges: (10) (han eller hun er) *sød / en engel i sin tale, men (der sidder) en ræv i hans (hendes) hale* (Hards og Sydøstjylland), henholdsvis om person, der tilsyneladende udtaler sig dumt: (10a) (han er) *et får i talen, men en ræv i halen* (Arboe 2013:37).

En anden type talemåde ses i artiklens overskrift, som stammer fra Vendsyssel og med dialektal udtale ser således ud: (11) *sò'nt snakə rōw'i få jēsən, de haj skal enťj ta ð'ə* = sådan snakker ræven for gæssene, det (dvs. at) han skal ikke tage dem (Børglum, J.M.Jensen)⁵; et eksempel på falsk tale, som man kunne forestille sig brugt af ræven. Hertil slutter sig: (12) *De er ett godt aa sæt en Ræv te aa vutt Geislinger*, dvs. det er ikke godt at sætte en ræv til at vogte gæslinger (MØJy, Niels Blicher).

⁴ Teoretisk kan man diskutere længe, om der er kategoriforskel på de netop nævnte begreber, *analogi* og *metafor*. I litterær analyse mener man (eller har mange ment), at metaforer er væsensforskellige fra analogier; men i sproglig analyse, i leksikalsk semantik i den kognitive lingvistik, er man nået frem til, at forskellen mellem metafor og simile (et andet navn for analogi) ikke er så stor som tidligere hævdet: simile kan ses som implicitte metaforer, dvs. underforståede metaforer (jf. Arboe 2015:152 med henvisning til diskussionen i Croft and Cruse 2004:211-215). I talemåde-/idiom-sammenhæng findes mange eksempler på begge typer, som vi har set nogle få eksempler på.

⁵ Ræv her i øvrigt med lydformen *rəw*, som er udtalen i Vendsyssel og dele af Sønderjylland, jf. Feilbergs jyske ordbog (1886-1914).

Med (11) ledes over til en tredje, meget almindelig type talemåde, nemlig den, som indeholder sekvensen ”sagde ræven”, fx: (13) ”*Pöjj fååsten*”, *søø ræw'en, da han ha æt syw' gjæs, å den åttende sar' i halsen*, dvs.: farvel faste (eller fastende), sagde ræven, da han havde ædt syv gæs, og den ottende sad i halsen (MØJy, *Skattegraveren*. II.26); i en anden version: *såå e Ræw, han haad bæt 18 Gjæs* = sagde ræven, han havde bidt 18 gæs (Mors, Schade 1807). Man hentyder her til det tilsyneladende paradoks, at ræven ofte kun bider og dermed dræber gæssene (eller andet bytte), skønt den egentlig ikke har brug for dem som føde og derfor ikke æder dem. Af samme type: (14) ”*Gu ske Low få Husløj*”, *såå Ræwwen, han saj onne en Harre* = gud ske lov for husly, sagde ræven, han sad under en harve (Vendsyssel), andre steder med tilføjelsen: *i regnvej*. En harve (som fx i fig. 2) giver ikke meget afskærmning mod vejret, men har måske ofte været det eneste, en ræv kunne få, når den var borte fra hulen. Talemåden har været ironisk ment og brugt; fx kom en mand, som havde glemt sin nøgle og stod og frøs i en garage, til at tænke på dette gamle mundheld og fandt det meget passende til situationen (Vendsyssel).

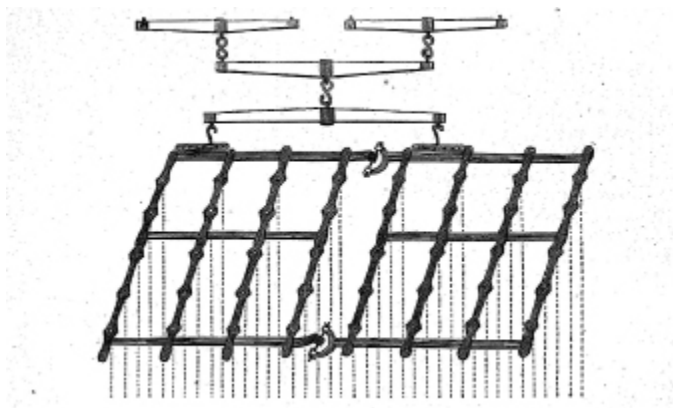

Fig. 2: Harve, af typen skotsk harve. Møller og Holst: *Landbrugs-Ordbog*. III. 1879:33.

En berømt talemåde af denne type er: (15) *di ær su·ə, so·i han e ræw om e rönəbe, da kun han itj nå əm* = de er sure, sagde han ræven om rønnebærrene, da kunne han ikke nå dem (Rise, Sønderjylland).

Talemåden bruges om noget uopnåeligt, hvor der fremsættes en ikke-afprøvet påstand som begrundelse og undskyldning for, at man giver afkald på at opnå det ønskede. Ordsproget findes både i dialekterne, i rigsdansk og i andre sprog, idet det går tilbage til Æsops fabler, dvs. til græsk formentlig i 500-tallet før vor tidsregning (Weber-Nielsen 2012:11). I andre sprog er det dog vindruer, ræven ikke kan nå (jf. fig. 3); i Danmark har rønnebær antagelig været det, der i form og farve mindede mest om druer, og som man derfor har ladet indgå i ordsproget, skønt hverken ræve eller mennesker har spist rønnebær.

Fig. 3: Ræven og drueklaserne. Træsnit fra William Caxton's engelske Æsop-udgave (1484). Weber-Nielsen 2012:12.

Velkendt er også talemåden: (16) "*De wa en slem Øwwegong*", såå *Ræwwen*, *da taw di hans Bælle* = det var en slem overgang, sagde ræven, da tog de hans bælg (MØJy), dvs. man tog skindet af ræven, flåede den; i sønderjysk med varianten: *Det er kun et Övertog* (kun en overgang), *sa'e Ræv*, *da trakt'de æ Bælg af ham* (Kok 1970:134). En temmelig kontrafaktisk situation, at ræven skulle kunne kommentere denne proces, mens den er i gang eller bagefter. Talemåden er brugt til at illustrere meget hårde ændringer for personer, og i sønderjysk har man den også med eftersætningen: *de rykkede ham skindet over ørerne*, som beskriver processen ganske anskueligt.

Denne type talemåder, der indeholder sekvensen ”sagde NN” (grammatisk betegnet ’inkvit’), kaldes ofte *skæmtesprog*; de er tit morsomme på selvironisk vis. Generelt har de fået betegnelsen *wellerismer* på baggrund af, at figuren Sam Weller i *The Pickwick Papers* af Charles Dickens af og til anvender dem i sine replikker (Kjær og Holbek 1968:17f.).⁶ At den bruges så meget i talemåder vedr. ræve, skyldes formentlig, at det kræver en vis snedighed eller evne til at distancere sig at se en situation på den nævnte lidt paradoksale måde, og den evne har man kunnet tiltænke ræve.⁷ Der er ikke mange af disse talemåder med andre dyr i hovedrollen; men med personer er den velkendt (fx: *Det suser i min abild* (mit æbletræ), *sagde konen, da havde hun kun en hyl*; Sønderjylland).

En anden talemåde vedr. (16) om ræven og dens skind er: (17) *En ka’ it fålanng mie ow Ræwwen end Bælleren* = man kan ikke forlange mere af ræven end bælggen, dvs. skindet (MØJy); dette kunne bruges til pelsværk, skindposer mv., ellers blev ræven mest set som skadevolder. Der hentydes til dens stærke lugt mv. i talemåder om sveden mad, fx: (18) *de ku snå’r ha smagt den rø’ ræw* = det kunne snart have smagt den røde ræv (Salling), dvs. kunne være svedet, eller (19): *æ ræw hår nåk hat hans hå’l ik’e* = ræven har nok haft sin hale i det (Fjends). Rævens farve indgår i analogien (20): *kakkel war så røø’ som i rø’w*, kakkelovnen var så rød som en ræv, nemlig af rust (Vendsyssel, Espgaard III.212). En fast ordforbindelse udnytter en anden analogi: (21) *grine som en død ræv*, dvs. vrænge mund som en død ræv (Thy, Hards), om en styg grimasse, jf. artiklen *grine* betydning 2 i Jysk Ordbog. Tilsvarende ses en sammenligning i talemåden: (23) *E Ræv er eet saa stoer, som e Haal bruser te* = ræven er ikke så stor, som halen bruser til (Mors, Als); den kan bruges i omtale af selvovervurdering hos andre. Den kendes også i en variant med *fugl* i stedet: *det er ikke så stor en fugl, som fjerene bruser til* (Arboe 2013:33). Derimod ses en metafor i (24): *No kom æ røv a æ grav*, nu kom ræven af graven (Sønderjylland), dvs. nu kom sandheden frem, skønt nogen havde forsøgt at skjule den. Det gælder også i følgende

⁶ Der er adskillige af dem i *The Pickwick Papers* i 1830’erne, men spredt over mange afsnit (konstateret ved eftersyn).

⁷ Der nævnes også eksempler med ræve i afsnittet om *wellerismer* hos Kjær og Holbek (1968):249-261, herunder (16) ovenfor.

stedsangivelse, (25): *de bor, hvor æ ræv den væ·(i)ne å æ kra·che di flywe bachlæ(i)ns*, de bor, hvor ræven (den) vender, og kragerne (de) flyver baglæns (Tønder-egnen), dvs. ”langt ude på landet eller heden”, som det oversættes i optegnelsen.

2. Ulv

Der er ikke så mange talemåder vedr. ulve som vedr. ræve, dels fordi ulve blev udryddet omkring 1800 (den sidste ulv blev skudt for over 150 år siden ifølge Espegaard IV.246), dels fordi man ikke havde dem så tæt på som ræve i hverdagslivet på landet. Men forestillingen om ulven som et ondt dyr har hele tiden levet i folketro og eventyr, og nogle af talemåderne kan være tilkommet fra rigsdansk og omformet til dialekt, fx (26): *Mæ ska tu·w mæ di U·wl mæ ær iblântj* = man skal tude med de ulve, man er iblandt (Vendsyssel), eller lidt mere omdannet: *æn ska tuw·ð mæ di ul·, æn æ i·l·mæl·* = ... de ulve, en (dvs. man) er imellem (Mors), og ... *de Ulve, en er ved*, dvs. sammen med (Sønderjylland, Kok 1870:15). Denne talemåde kan ikke opfattes bogstaveligt, kun metaforisk om personers samkvem og samtale. Men realistisk baggrund mht. ulves farlighed kan der være for (27): *De dæ komæ i æ uwgæl hans bow·, komæ e·t så læt dæfræ· ijæn* = det, der kommer i ulvens bo, kommer ikke så let derfra igen (Hards), eller værre endnu: *Hvad der først er i æ Uls Mund, kommer it let a en* = hvad der først er i ulvens mund, kommer ikke let af den (Sønderjylland). En variant hertil er (28): *De ær it gât å få, (h)va dæ føst ær i æ Ulles Mund* = det er ikke godt at få, hvad der først er i ulvens mund (Angel, Grundtvig 1861). Dette gengives også i Kok 1870:90, hvor der anføres en parallel fra Peder Syvs ordsprog fra sidste del af 1600-tallet⁸: *Det som kommer i ulvs mund, vil intet* (dvs. ikke) *ud igen*. Hermed berøres spørgsmålet om talemåders alder og den eventuelle påvirkning fra andre egne eller kilder; det vender jeg tilbage til. I forlængelse af (28) kan nævnes metaforen (29): *han ræ·ŋ li·q i æ ul·s mon·* = han rendte lige i ulvens mund, dvs. løb lige ”i sin fjendes vold”, som det formuleres i oversættelsen (SVJy, Feilb. IV.970). I ikke-overført betydning var

⁸ Peder Syvs samling *Almindelige Danske Ordsproge* (1682, 1687) omfatter 11.000 ordsprog, citater, talemåder mv., men altså ikke ordsprog alene, desuden heller ikke dansk altsammen. Peder Syv samlede hele den ældre overlevering af ordsprog (Kjær og Holbek 1968:125).

risikoen måske mindre, (30): *E Uvl bejer sjallen poo den Mark, han leger epoo* = ulven bider sjældent på den mark, han ligger på (Mors, Schade), en parallel til en talemåde om rævens adfærd, (2) ovenfor.

En særstilling indtager den mange steder optegnede talemåde (30): *der er uw-l i mosi* = der er ugler / ulve i mosen (Vends), hvor næsten alle de mest sikre former har en udtale, der er flertalsform af *ulv* og ikke *ugle*, fx *uw-l* Vendsyssel (A.C. Grøn), *uw-l* Læsø (Espegaard), *u-l* Thy (K.J. Lyngby), *uhll* Hards (H.P. Hansen), *u-ll* SVJy, *ul* Sønderjylland (Anders Bjerrum). Fra Mors nævnes det som anvendt, ”naar Noget ulmer og man venter, det vil komme frem” (K.J. Lyngby). Nogle steder kan der være sammenfald *uller* eller lignende mellem de to flertalsformer (Himmerland); sandsynligvis er oversættelsen af *ulve* i talemåden blevet fortrængt af *ugler*, da ulve blev sjældne eller helt forsvandt. At ugler så ikke bor i moser, men i trætoppe, tårne og andre højtplacerede steder, har man måske ikke hæftet sig ved; i hvert fald bemærker en optegner i SVJy: ”*uhl i æ mues*: fordrejet i skriftsproget til ’ugler i mosen’, meningsløst”. I Ordbog over det Danske Sprog (bd. 25, 1950) noteres under *I.Ugle*, at talemåden ”rimeligvis (er en) omdannelse af tilsvarende udtryk med *ulv*, fremkaldt af lydligt sammenfald” mellem de netop nævnte flertalsformer, altså en næsten tilsvarende opfattelse.

På Als siges om en person: (31) *Det kå veæ en Ulf i Foaklæ* = kan være en ulv i fåreklæder; men det ”lyder af litterært lån”, som det siges om udtrykket: *en u’gel i fo-rham*’ = en ulv i fåreham (Fjends), hvilket dog forekommer ekstra konstrueret. Igen går udtrykket tilbage til Æsop (Weber-Nielsen 2012:204); det kendes i de fleste europæiske sprog, fx engelsk: *a wolf in a sheep’s clothing*, tysk: *ein Wolf im Schafspelz*, formentlig især fordi en lignende formulering optræder i Bjergprædikenen i Det nye Testamente (Piirainen 2012:278). Mere jordnær er måske vurderingen: (32) *Wi bower met imæl· Ul’og Röwi* = vi bor midt imellem ulven og ræven; det siger man i Hanherred og mener dermed ”mellem Vendelboen og Thyboen” (AarbVends.1929.281), dog uden at specificere, hvad der gør beboerne af de to naboejne til henholdsvis ulve og ræve. Talemåden (33): *hulæng· æn enjda præjker får ul’*, *sæjer en enjda*: ”*lam’!*” om *aw’ten* = hvor længe man endda prædiker for ulv, siger den endda ”lam!” om aftenen (Vestjylland, Feilberg III.970) viser, at ulven fortsat vil være et rovdyr efter alle

formaninger; dermed udtrykkes metaforisk, hvor vanskeligt det kan være at ændre personers adfærd. En iagttagelse, der også formuleres med andre dyre-metaforer, fx at sende en gris til Paris eller en stud til Hamborg eller Rom: det bliver samme dyr, der kommer tilbage hhv. person efter forsøg på ændringer (Arboe 2013:36).

Der er i det jyske materiale ikke eksempler på talemåden ”Ulven kommer!” og den tilhørende fortælling; denne går i øvrigt også tilbage til Æsops fabler (Weber-Nielsen 2012:11,50), skønt det ikke er helt samme historie, der gengives i fabeln.

3. Hare

Et tredje dyr i nærmiljøet, som også har tilknyttet flere talemåder, er mere fredeligt end ræv og ulv, nemlig haren. Dens hurtighed har været udgangspunkt for (34): *”næ’ə ve” skyr enə Ha-r. Å ”låndt fra-” ær enə Fa-r* = ”nær ved” skyder ingen hare, og ”langt fra” er ingen fare (Sønderjylland, Ottsen.II.3:54), dvs. haren er svær at ramme; også brugt overført som kommentar til aktuelt skud: jægeren må øve sig bedre. Harens evne til at smutte hurtigt omkring, dens uberegnelighed, ligger bag (35): *Æn ka aalle ved, hur æ Haarer ka læv, saa han æ Mand, han saat æ Snaar i æ Skosten* = man kan aldrig vide, hvor harene kan løbe, sagde han manden, han satte snaren i skorstenen (SVJy). Det er et eksempel på et ”skæmtesprog”, en wellerisme som (13)-(16) ovenfor; den overraskende eller paradoksale slutsætning giver hele talemåden den spøgende drejning, at her omtales en doven mand, som ikke går ud og sætter snarerne de rigtige steder og måske generelt ikke gør det rigtige. Haren er ikke blot hurtig, men også sky, hvilket giver baggrund for dels analogien (36): *så rej som i hå-r* = så ræd, bange som en hare (Vendsyssel, J.M. Jensen), dels den faste ordforbindelse, idiomet (37) *bruge harens gevær* (eller *råd*) = stikke af i løb (Vendsyssel, Midtjylland). Dermed kan ’hare’ også bruges metaforisk om en bange person: (38) *er du sådan en hare*, dvs. sådan en kryster, jf. artiklen *hare*¹ betydning 2 i Jysk Ordbog. Harens hurtighed har også givet anledning til personkarakteristikken (39): *han dur ikke til at tage* (eller *fange*) *harer med*, dvs. han er langsom i vendingen, en sindig person (Nordjylland).

4. Ugle

Som nævnt i afsnit 2 ser de fleste optegnere af (30): *der er ugler / ulve i mosen* talemåden som omhandlende ulve; men enkelte anfører former, der mest sandsynligt er flertal af *ugle* frem for *ulv*. Det gælder fra Vendsyssel Espegaard 1972.IV i artiklen *ugle: der er uwler i musi*, hvor tastavelsesformen *uwler* snarest betyder ugle, da *ulv* i dette område oftest har enstavelsesform i flertal: *uw-l, u-l* eller lignende. En mere usikker oplysning fra Vendsyssel har formen *uuler* i talemåden (*Skattegraveren*.VIII.159), mens en nyere kilde har *uler*, i sætningen: *Do truver da val injt at der er uler i mosi, for æ der de saa skal hon væk aasse mæ de sam* = du tror da vel ikke, at der er ugle i mosen, for er der det, skal hun væk med det samme. Her er tale om en husholderske, som måske er gravid, og som gårdmanden i givet fald vil afskedige, da han ikke vil ”føde andres unger op” (EJensen.K.39). En lignende form, *u-ler*, foreligger fra Ommersyssel (N.P. Bjerregaard); desuden ses en form med udlydende -i, *Ulli*, som også angives af to forfattere fra MØJy, fx: *no ska do pas po, dær æ Ulli i Muesen* = nu skal du passe på, der er ugle i mosen (PJæger.G.48). Om denne form er flertal af *ugle* eller *ulv*, må nok afvente nærmere undersøgelse ved redaktion af de to ord til Jysk Ordbog. En anden kilde fra MØJy har her formen *Og-ler*, som klart nok svarer til *ugler* i talemåden. I Thy har man udvidet talemåden til (40): *Dæ æ Uler i Muser* (moser) *aa Bremser i Bikuber*, dvs. forstærket den med et andet udtryk for, at noget er eller bliver helt galt: *bremser* er insekter, der stikker fx kreaturer, og som kan få dem til at bisse, dvs. løbe vildt af sted for at undgå at blive stukket.

Ud over dette er det især ugleres tuden, man har hæftet sig ved, idet man tog det som varsel om dødsfald, jf. (41): *næ’e oglen tu-ðe å skåsti’nen, så spø vi lig’* = når uglen tuder på skorstenen, så spørger vi lig (MØJy, P. Andersen). Dette kunne også være kombineret med andre varsler: det kunne banke på ruderne om natten, *aa Hunden tudt, aa Ogleren tudt* = og hunden tudede, og uglerne tudede, når nogen skulle dø (Østjylland, ØH.1958:86).

Desuden ses en talemåde i (42): *No sto han som en Oggel mell Kraahge* = nu stod han som ugle mellem krager (MØJy, PJæger.G.:45), dvs. meget afstikkende, som en ’fremmed fugl’ mellem andre. Ordet kan også bruges nedsættende om en person, fx i et skænderi: (43) ”det

er ikke sandt, *din ugle*” (MØJy, Skattegraveren.V.106). Tilsvarende kan *uw’l* i Hanherred betegne en lumsk person eller en spasmager (men måske kan det underliggende ord her være *ulv* og ikke *ugle*, jf. diskussionen om udtaleformer ovenfor).

5. Ravn

Ravne har ry for at ville stjæle, tage menneskers ting, og talemåden (44) *stjæle som en ravn*, i flertal *stjæle som ravne*, en udbredt sammenligning (analogi) i hele Jylland, fx *haj stele som i raw’n* = han stjæler som en ravn (Vendsyssel, J.M. Jensen), og *di steler we haw’såm raw’n* = de stjæler ved havet som ravne (Hanherred, Kvolsgaard.F.21), sagt af en gammel mand, som var på vej fra stranden efter at have sikret sig lidt strandingsgoods, men ubelejligt nok mødte en anden på vej gennem klitten. En anden udbredt analogi er (45): *Ra-wnæn ka lise gåt tå’e som Kra-gærn* = ravnene kan lige så godt tage det som kragerne (Vendsyssel, Obel), om noget, der ligger frit tilgængeligt, igen fx strandingsgoods. Eller med entalsformer: *lise gåt ka æ raw’n tå’er såm æ krå:g* (= lige så godt kan ravnen tage det som kragen), *om det løst af havet inddrevne* (Agger, Thy, A.C. Grøn).⁹ Som ved talemåde (28) om ulve anfører Kok (1870) en parallel form fra Peder Syvs ordsprog i 1600-tallet: ”Det er ligesaa godt, at Ravnen har det som Krager” (s. 86).

Også ved næste talemåde, der er kendt over hele Jylland, angives, hvad den kan bruges om: (46) *dæ jæn· raw’n hoger enjt yw-n uk å dæ na:n* (= den ene ravn hugger ikke øjnene ud på den anden), *dvs. de store hænger altid sammen* (Vendsyssel, J.M. Jensen). Talemåden kan også udlægges: *De holder sammen, de Kæltringer* (Ommersyssel, N.P. Bjerregard). Fra samme område er videre optegnet: *jæn’ raw’n hoger yweð u’ð po’ðen nå:n* (= én ravn hugger øjet ud på den anden), sagt af en mand, ”da to fulde Kvinder skændtes om et Mandfolk”. Der optræder et antal analogier som faste forbindelser: (47) *så swot som en raw’n* = så sort som en ravn (Ommersyssel), (48) *he’es såm en raw’n* = hæs som en ravn, (49) *så sul·ten som en raw’n* = så sulten som en ravn (Thy), alle også i andre områder end de nævnte. Til (49) ses også en analogi med brug af det tilsvarende verbum: (49a) *sulte som en ravn*

⁹ Talemåden er også anvendt om dræbte personer: en røver fik en kugle midt i panden, så han faldt bagerover, *å dæ bløv haj legi.få Krager å Ravn* = og der blev han liggende for krager og ravne (Vendsyssel, O. Grønberg).

(AarbSkive.1946:38), og ud fra (47) kender man, måske fra rigsmålet, talemåden (50): *naar Ravnene bliver hvid*, dvs. aldrig (Vendsyssel). Fra Vendsyssel kendes også (51): der er *i wa·rm, så i raw'n mat ga·b* = en varme, så en ravn måtte gabe (A.C. Grøn), og vedrørende et muligvis forbyttet barn sagde man (52): *Rauen feer ent Lærkunger* = ravne føder ikke lærkeunger (Mols), dvs. man kunne sagtens se, hvem barnet slægtede på. Ud fra (44) kan *en raw'n* også bruges som metafor for "et tyvagtigt Menneske", bl.a. på Mors (Skyum.Mors.I:270).

Til forskel fra de øvrige nævnte dyrenavne kan *ravn* indgå som basisord i eder især i Sønderjylland, fx (53): *E Ravn tro 'et* = ravnene tro det (Kok 1870:82), (54) *E Ravn tej' meg!* = ravnene tage mig, og (55) *Ravn' om eg gør!* = ravne om jeg gør (begge Kok.DFspr.I.355). Sidstnævnte er og en variant med flertal 'ravne' af den næstsidste menes at være "den ældgamle, ægte hedenske påkaldelse" med *Odins ravne* (SVJy, SJyMSkr.1954:53). Også Blicher har en sådan ed (56): *Ravnen slaa mig*, men i rigsmålstekst (Blicher 1920.IV:15).

6. Skade

Også skader er kendte for at ville stjæle, især skinnende ting; skaden blev betragtet som "en slemme tywknejt", dvs. en meget slem tyveknejt (MØJy, Hasselsteen). Men dette danner ikke basis for talemåder; det gør derimod især skaders bevægelser, deres hop, der minder om kragehop, og deres lyd, deres skræppen. Man bruger analogien (56): *håp som en skå·ð* = hoppe som en skade (Ommersyssel) eller *lisom en skaði* = ligesom en skade (MØJy); det har givet anledning til lege med navne som *hop skå·r* = hoppe skade (Hardsyssel), *hop i skå·ð* = hoppe i skade (Skyum.Mors.I.284), *hop en Skaa·r* = hoppe en skade (Djursland). En anden analogi gælder lyden (57): *snakke, sqvaldre som en Skadde* (Vendsyssel, Melsen 1811) ud fra, at *en ska·ð skwaler* = en skade skvaldrer, dvs. skræpper højlydt (SØJy, K. Ringgaard). Det kaldes også, at (58) *ska·en swaler* (= skaden svaldrer), dvs. *sladrer* (Vendsyssel, A.C. Grøn); både *skvaldre* og *svaldre* bruges om menneskers højlydte snakken; det er lyd motiverede ord ligesom de to følgende, *skræppe* og *knæbre*. Lyden kan tages som varsel om besøg, (59): *næ skaen skræppe, komme dæ fræmme* = når skaden skræpper, kommer der fremmede, dvs. gæster (Vendsyssel, A.C. Grøn); fuglen kan endog markere fra hvilken retning, (60): *nær skaen knæ·brer*,

kommer der fræmme dæj wæj frå, som hå·l wæjjer hen = når skaden knæbrer, kommer der fremmede den vej fra, som halen vender hen (Vendsyssel, Espegaard III:251).

Også skadens måde at se sig omkring på indgår i en talemåde om mennesker, (61): *Om en, der ser noget højt, siges der: "Hand kigger hiwt (højt) lisse Skadder i Blæst"* (SØJy, Ussing.Erritsø:190), dvs. han ser hen over eller forbi andre og bliver derfor opfattet som indbildsk eller hoven. Dette kan i øvrigt også udtrykkes med andre dyrebetegnelser som grundord: *du kikker så højt, er dine bier (eller duer) fløjet hen?* (dvs. bort), fx når en person føler sig overset af en anden (Arboe 2013:35). Skadens iøjnefaldende delvis hvide fjerdragt ligger antagelig bag talemåden, (62): her var *saa mørk, saa ingen ku skimm en Skaad* = så mørkt, at ingen kunne skimte en skade (Fjends, Aakj.P.49), med varianten: *en ku knappele skjem en Skåd* = man kunne næppe skimte en skade, dvs. det var bælgmørkt (Hards, Noe-Nygård.J.72). Desuden bør nævnes (63): *"De sma·ge aw Fow'l", så· Kjællingen, hun kogt Sop po dæn Gre'n, Ska·den håð sat på* = "det smager af fugl", sagde kællingen, hun kogte suppe på den gren, skaden havde siddet på (MØJy, R.P. Randlev). Altså igen et eksempel på et "skæmtesprog", en wellerisme, hvori indgår sekvensen "sagde NN"; formentlig skal talemåden minde om, at man somme tider må nøjes med lidt eller ingenting af det, man havde set frem til.

Afslutning

Hermed er det store inventar af talemåder med basis i vigtige dyr på mark og i skov fremlagt og kommenteret med hensyn til, hvordan de har kunnet anvendes i dagligdagens kommunikation.¹⁰ Adskillige af ovennævnte talemåder findes også i rigsdansk og dermed i samlinger som Michelsen (1993) og Toftgaard Andersen (2001). Andre er nævnt i afsnittene for de jyske hovedområder i Kjær og Holbek 1968:163-220, men langt fra alle. Det var egentlig planen at behandle talemåder med flere dyr i nærmiljøet samt husdyr som grundord, hvilket dog blev for tidkrævende, men muligvis kan tages op senere; nogle af

¹⁰ De fleste brugere har nok ubevidst fulgt Peder Syvs råd fra 1680'erne: Ordsprog skal man bruge med måde, "som krydderi og lystmad, ikke til mæthed, men for lystning, ikke allesteds, ikke for tit" (Kjær og Holbek 1968:127).

dem er nævnt i mere tværgående inddelinger efter semantiske og fraseologiske kriterier (analogier, metaforer mv.) i Arboe (2013).

Litteratur

- Arboe, Torben (2013): Køb ikke katten i sækken – om idiomer (især jyske) og deres behandling i ordbøger mv. I: *14. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen m.fl. (red.). Aarhus: 29-41.
- Arboe, Torben (2015): Receding idioms in West Danish (Jutlandic). *Language endangerment: Disappearing metaphors and shifting conceptualization*. Elisabeth Piirainen m.fl. (red.). Amsterdam / Philadelphia: 155-174.
- Blicher, St. St. (1920): *Samlede Skrifter* IV. København.
- Croft, William and D. Alan Cruse (2004): *Cognitive Linguistics*. Cambridge.
- Espgaard, Arne (1972): *Vendsysselsk Ordbog* I-IV. Hjørring.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over de jyske almuesmål* I-IV. København.
- Grundtvig, Svend (1861): *Gamle Danske Minder i Folkemunde* III. 1861.
- Kjær, Iver og Bengt Holbek (1968): *Ordsprog i Danmark – 4000 ordsprog fra skrift og tale gennem 600 år*. København.
- Kok, Johannes (1870): *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland*. København.
- Michelsen, Christian (1993): *Idiomordbogen*. København.
- Piirainen, Elisabeth (2012): *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. New York / Berlin / Oxford (etc.)
- Schade, C. (1807/1968): *Bidrag til et jydsk Idioticon*. Bent Søndergaard (udg.). Aarhus.
- Skattegraveren* (1884-1889) I-XII. Udg. af Evald Tang Kristensen. København.
- Skyum, A.C. (1952-1954): *Morsingmålets Ordforråd* I-II. Aarhus.
- Toftgaard Andersen (2001): *Talemåder i dansk* 2. udg. København.
- Weber-Nielsen, Carsten (2012): *Æsops fabler; i udvalgte og oversættelse*. København.

Øvrige kilde- og stedsangivelser er de i www.jyskordbog.dk benyttede.